

Кеңесбай АЛЛАМБЕРГЕНОВ

филология ғылымдарының докторы, профессор

Әжинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты

**ЕР ЕДІГЕ, «ЕДІГЕ» ЭПОСЫ, АЛТЫН ОРДА ЖӘНЕ МАУЕРЕННАХР
ДӘУІРІ ТАРИХЫ ЖАЙЫНДА БІР-ЕКІ АУЫЗ СӨЗ**

«Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы сюжеттік мотивтер мазмұны мен қаһармандар образдары сипаттамасының тарихи жақтан типологиялық ұқсастықтарға ие болуының ғылым үшін маңызы өте үлкен. Мақалада автор «Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы тәуелсіздік идеяларының тарихи негіздеріне салыстырмалы-типологиялық талдау жасаған.

Кілт сөздер: версия, вариант, эпос, сюжет, Едіге, ұлттық версия, салыстырмалы-типология.

«Едіге» дастанының ұлттық версиялары варианттарының кейбірі өздерінің идеялық-көркемдік дәрежесінің құндылығы бойынша дүние жүзі халықтары классикалық эпостарының ең алдыңғыларының қатарында тұрады. Себебі, бұл версиялар варианттарының көпшілігінде дерлік бір идея – ол да болса XIV-XV ғасырларда Алтын Орда қол астында жасаған түркі тілдес халықтардың еркін және бейбіт Отан құру үшін, тәуелсіз бірлескен бір түркі мемлекетін түзу үшін монғол басқыншыларына қарсы алып барған үздіксіз күрестері айрықша бір шеберлікпен үлкен көтеріңкілікте жыр етіледі.

Өзінің тарихилық сипаттарының тереңдігі және көркемдік дәрежесінің жоғарылығымен ғылымда «ең көркем варианттар» (В.М. Жирмунский) деп тән алынған ұлттық версиялар варианттарының қатарында дастанның қарақалшақ версиясының Ерполат жырау, Өтенияз жырау, Жұмабай жырау Базаров варианттарын көрсетуге болады. Сондықтан да бұл варианттар көп ғасырлардан бері халық арасында кеңінен таралумен бірге, үлкен қызығушылық оятып, көздің қарапшығындай әлшештеп сақталып, айрықша бір сүйіспеншілікпен жырланып және тыңдалып келуде.

Бұл версия варианттары сезілерлік дәрежеде өз ұлттық өзгешеліктеріне ие болғанымен, өздерінің басты идеясы және негізгі сюжеттік өзегі бойынша бір нүктеде түйісіп, бір-бірін толықтырып отырады. Атап айтқанда, бұл варианттар сюжетіне ортақ болған негізгі оқиғалар – Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен оның бас әмірі Едіге, Мауереннахр әміршісі Әмір Темір арасындағы талас-тартыстар, Әмір Темір мен Едігенің Тоқтамысқа қарсы алып барған соғыстары, бұл соғыста Тоқтамыстың жеңіліп, Едігенің Әмір Темір көмегімен Еділдің жарты жағын бөліп алып, Ноғайлыны өз алдына ел қылып, салтанат құрулары, бұдан кейінгі Едіге-Тоқтамыс арасындағы талас-тартыстар тарихи шындықтың көркем сәулесі сипатында көзге тасталады.

Ұлттық версиялардағы сюжеттік мотивтердің мазмұны мен қаһарман образына берілген сипаттамалардың типологиялық біртектестігі – олардың фольклорлық-тарихи шындыққа сәйкес келуі, яғни фольклорлық-тарихи типология мысалдарымен де дәлелденіп тұрады. Қарақалшақша вариантта - Едіге кептер кебіндегі перілерден туылса, қазақша вариантта су асты патшасының қызы – су періден туылады. Ноғайша вариантта Едігенің анасы албастының қызы деп беріледі. Қазақша, ноғайша сыңарлар бұл қасиетті туылу тарихын Едігенің арғы аталарынан бастайды. Бірақ, Едігенің туылуы, ата-тегінің халық сүйген аруақты адамдар болуы, оның маңғыттардың ақмаңғыт руынан келіп шыққандығы мотивінің мазмұны көпшілік ұлттық версияларда тарихи шындыққа жақын етіп беріледі. В.М.Жирмунскийдің сілтеме жасауына қарағанда, парсы деректерінде Едіге маңғыт руынан делінсе, белгілі Шығыс тарихшысы Абылғазы еңбектерінде де ол Маңғыттардың ақ маңғыт руынан деп анық келтіріледі [8, 364]. Бұл пікір ноғай тарихшылары тарапынан да толық қуаттау табады. Атап айтсақ, М.Г.Сафарғалиев пен Б.А.Б.Кочекаевтар Ноғай-маңғыт мемлекетінің негізін қалаушы Едігенің маңғыт руынан екендігін дәлелдей отырып, ол түзген мемлекеттің Маңғыт жұрты (Ноғай және қарақалшақ жұрты – А.К.) екендігін айтады [19, 226; 15, 19-20]. «Әне, сол Маңғыт руынан шыққан Балташық (тарихта Балтычак) ұлы Едіге» [18, 7] деп ноғай фольклортанушысы Ашим Шейх-Али ұлы бұл пікірлерді және де айқындайды. Ал, Ноғай Ордасы бойынша арнайы зерттеу алып барған тарихшы В.В.Трепавлов осы версияны (Едігені «ақмаңғыт» руынан деген версияны – А.К.) «ең бір сенімді, анық және халық кеңінен қабыл еткен версия» [20, 63] деп қорытындылайды. Оның бұл пікірін ноғай, қарақалшақ, татар, башқұрт шежірелері мен осы халықтардағы «Едіге» дастанының көпшілік варианттары, сондай-ақ Ш.А.Йазди, Кононов, Шамий, Абылғазы, Солохиддин Топкандий [20, 92] сияқты шығыс-батыс тарихшыларының еңбектері де дәлелдеп тұрады.

Бірақ, кейбір тарихи деректерде Едігенің келіп шыққан руының, әкесінің аты-жөні кім болғандығы туралы бірдей пікірлер жоқ. Атап айтсақ, кейбір фольклоршы ғалымдар Едігені Қоңыраттардың маңғытай руынан келіп шыққан деп, өздерін Едігенің тікелей ұрпақтарымыз деп көрсеткісі келсе, кейбір қазіргі заман тарихшылары Едігенің этникалық шығысын «Едіге - өзбек» [17, 10] деп дәлелдеуге пейіл білдіреді. Мұндай субъектив пікірлейтін ғалымдар тарихта екі Едігенің бар екендігін, оның бірі Едіге барлас болса, екіншісі Едіге маңғыт – екендігін жатта тұтуы керек еді. Себебі, мұның біріншісі Әмір Темірдің тапсырмасымен Тоқтамысты өлімнен құтқарған Идику-барлас болса, екіншісі 1405 жылдан кейін 15 жыл бойы бүкіл Алтын Орданың билігін, тізгінін өз қолында ұстап тұрған Ноғай-Маңғыт ұлысының көсемі, соң бүкіл Алтын Орда әміршісі болған Едіге маңғыт - Едіге Балтышак ұлы екендігін тарих пәні алдақашан мойындаған.

Сол үшін да В.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийлер «Бұл Идигуни (Едіге-барласты-А.К.) Маңғыттар қауымынан шыққан, орыс шежірелерінде Эдигей атымен белгілі болған Едіге-маңғытпен адастырмау керек» [5,272] деп, өз уақытында астын сызып айтып кетті. Ал, Ибн Арабшах Едігенің әкесі жайында еш нәрсе айтпаса да, оны Қоңырат руынан келтіріп шығарады [1, 149].

В.М.Жирмунский Едігені қоңырат яки барлас қауымынан дейтін мұндай пікірлермен бірден келіспейтінін білдіріп, оны жаңылыс, қате айтылған пікір сипатында қаралап, «бұл (қоңырат руынан деген пікір - А.К.) Едігенің ана тарапынан келіп шығуына байланысты айтылған пікір болса керек» [8,364], – деп шамалайды.

Едігенің маңғыт руынан келіп шыққандығынан және сол рудың биі сипатында танылғанынан болса керек, ноғайлар мен қарақалшақтар оны өздерінің ата-бабасы сипатында тән алады. Ноғай тарихшыларының көрсетуінше, Едіге Ноғайлы жұртының атасы, маңғыт руының көсемі, ноғайлылар, соның ішінде қарақалшақтар мен ноғайлар өздерінің орта ғасырлардағы мемлекеттік түзілісін Маңғыт жұрты, өздерін маңғытшыз, деп есептеген. Едіге, оның балалары Қази, Нұратдиндер сол Маңғыт жұртының алғашқы хандары есептелген [15,19-20].

Қарақалшақ, ноғай тарихымен шұғылданушы көпшілік ғалымдар ноғайлылардың, соның ішінде ақ маңғыттардың қарақалшақтар этногенезімен тығыз байланысты екендігін айтады [11, 33-35; 9, 127]. Мысалы, ноғай тарихын зерттеушілер Маңғыттардың ақ маңғыт деген руының ноғай халқының ру-қауымдық құрамында жоқ екендігін [21, 63] айтса, қазақ фольклортанушылары Мәшхүр Жүсіп, Р.Бердібаев еңбектерінде Едігені тікелей қарақалшақ ұрпағына апарып ұштастыру бағыты байқалады [4, 33; 16, 138]. Ал, қарақалшақ тарихшысы, академик С.Камалов Едігені, ол түзген орта ғасырлық мемлекеті Маңғыт руынан шыққан [13, 3] «Едігенің хандығында қарақалшақтармен ноғайлардың тұтқан орны үлкен. Ноғайлар да, ноғайлылар да, яғни қарақалшақтар да бұл мемлекетті (1391 жылы түзілген Маңғыт жұртын – А.К.) өздерінің мемлекеті деп түсіндіреді» [13, 3], – деп бағаласа, орыс ғалымы, академик В.М.Жирмунский, қазақ ғалымы, академик Ө.Х.Марғұландар қарақалшақтардың «Едіге» дастанына өте жақсы баға берумен бірге, бұл дастан негізінен Ноғай-маңғыт тайпа ұлысы дәуірінде пайда болғандығын айтып кеткен [13, 14]. Қазіргі өзбек археолог-тарихшысы, профессор Т.Ширинов та бұл пікірлерді қуаттап, Едігенің қарақалшақтардың тарихи тағдырында үлкен қызмет атқарғандығын айтады [22, 27].

Едіге келіп шыққан Маңғыттардың ақ маңғыт руы негізінен қарақалшақ маңғыттарының қара тай топтарына жататындығын Т.А.Жданко түзген Қарақалшақ тарихи этнографиялық шежіре кестесі дәлелдейді [9, 49]. Бұл пікірлердің дұрыстығын, яғни маңғыттардың, анығы Едіге шыққан Ақ маңғыт руының қарақалшақтар этногенезінде басым орынды иелейтінін

қазіргі Қарақалшақстан Республикасында үлкен екі елді мекені аймақтың Маңғыт, Ақ Маңғыт аудандары аттарымен аталулары және Маңғытжарған деген жер-су атамалары да дәлелдеп тұрады.

Бұл, демек, дастанның қарақалшақ версиясын атқарушылардың Едігенің генетикалық мотивіне ұлттық колоритін беруі тарихи шындыққа жақын фольклорлық-көркем шындық деген сөз. Тарих ғылымының көрсетуінше, қарақалшақтар маңғыт-алты ұлы қарақалшақ атымен ноғай-маңғыт жұрты құрамында тек XIV-XV ғасырларда ғана емес, мүмкін, одан да бұрын X-XI ғасырларда-ақ өз алдына халық мемлекет сипатында белгілі болған, ал маңғыттар болса оның этникалық құрамындағы үлкен алты рудың бірі есептеледі [14, 10].

Дастан версияларында Едігенің ер жетуі, халық тұрмысына араласуы, үйленуі, әділ төре, ер жүрек батыр болып жетісу мотиві де фольклорлық жоспарда ұшқыр қиял күші және тарихи, көркем шындық синтезінде көрінеді.

Осындай тарихи шындық іздерін Едігенің Тоқтамысқа әскербасы болу мотивінен де қарастыруға болады. Едіге орыс жылнамаларында, Орда әкімдерінің ішінде ең қу және жыртықшы [5, 328], – деп келтіріледі. Орыс тарихшыларының Едіге мен Тоқтамыс алғашқы уақыттары бір-бірімен достық қатынаста болған [5, 329] деген пікірлері дастандағы Едігенің Тоқтамыс сарайына қызметке келу мотивінің тарихи шындыққа сай келетінін дәлелдейді. Ибн Арабшах болса, Едігенің Тоқтамыс әскерлерінің сол қанатының бас әскербасы (генералы) екендігін көрсетумен бір қатарда, оның әрқандай шарасыз жағдайлардан да жол тауып шығып кете алатын терең ақылды адам болғандығы туралы айтады [1, 149]. В.В.Бартольд «Едігенің әкесі» мақаласында оның алғаш Тоқтамысқа, соң Әмір Темірге қызмет еткендігі жайында еске түсіріп өтеді [2, 801-807].

Дастанда жыр етілген көркем фольклорлық шындық пен тарихи шындықтың қосақтасу фактілері Едіге мен Тоқтамыстың араздасуы, Едігенің Сатемірдің (Әмір Темірдің) жұртына саяси баспана сұрап кетуі мотивтерінде де айқын көзге тасталады.

Дастанның барлық версияларындағы Едіге мен Тоқтамыстың араздасу мотивінің төркіндерін жалпылап қарасақ, дастан бізге Тоқтамыстың Әмір Темірмен қақтығысулар дәуіріне дейінгі хандық құруының саяси-моралдық келбеті туралы жеткілікті түсініктер беріп тұрады.

Дастанның татар версиясында Шах Темірдің Тоқтамысқа «Сені баққан (ер жеткізген, хан сайлаған – А.К.) мен болсам» [12, 12] деп айтқанындай, Тоқтамыс, шындығында да, XIV ғасырдың 70-жылдарының аяғында (1378-жылы) Әмір Темірдің қолдауымен Сығанақ (Ақ Орда) тағына отырады. Бұған дейін ол Орысханның қудалауына ұшырап, 1376 жылы Самарқандқа, Мауереннахр әкімі Әмір Темір қабылдауына келіп паналайды. Бұл уақыттары Орта Азияның кейбір жерлерін бір мемлекетке біріктіруге бар

күшімен күресіп жатырған Әмір Темір Алтын Орда хандары тарапынан келетін қауіп-қатерді осы Тоқтамыстың өз қолымен бастырмақшы болады. Сол мақсатта ол Отырар мен Сауранды, тіпті Сығанақты (Ақ Орда астанасын) Тоқтамысқа алып беруді жоспарлаған [5, 270-271] және оны 1376 жылы Сығанақтың ханы деп жариялаған.

Әмір Темір қанша қолдап-қуаттаса да, бұл жағдайларды Орысхан және оның балаларының қолынан тартып алу Тоқтамысқа оңайға түскен жоқ. В.В.Бартольдтың көрсетуінше, жоғарыда аты аталған орындарда оған Орысханның балалары жорық жасаған. Алғашқы соғыста Орысханның баласы Құтлық Бұға қазалануына қарамастан, Тоқтамыс жеңіске ерісе алмаған, Әмір Темірден демеу сұрап оның сарайына қайтып келген. Әмір Темірден қайта күш алып, Сауранға қайтып жорық жасаған Тоқтамысқа бұл рет ханның басқа баласы Тохта-қыя қирата соққы берген. Тоқтамыстың Орысхан балаларына қарсы соғыстарынан нәтиже шықпағаннан кейін, 1377 жылдың басында Әмір Темірдің өзі бұл соғысқа араласуға мәжбүр болған. Тоқтамыс тек осыдан кейін, 1378 жылы Ақ Орда тағына біржола ие болған.

Жеңістерден рухтанған Тоқтамыс 1378 жылы мартта Алтын Орданың батыс бөлегін жаулап алады. Алтын Орданың шынайы ханы Мамай 1380 жылдың 8-сентябрінде Куликова майданында Дмитрий Донский тарапынан жеңіліске ұшырағаннан кейін, Тоқтамыс оны Азов теңізіне жақын жерде (Калька дариясының бойында) біржола қиратады. 1381 жылдан Алтын Орданың жаңа ханы болған Тоқтамыс орыстардың өзіне бағынудан бас тартқанын сезіп, 1382 жылы Россияға қанды соғысқа аттанады. Осы жылдың 26 августында ол Москваны тып-типыл қылып тонап, біржола өзіне бойсұндырады.

Міне, осыдан кейін Россия 100 жылға дейін Монғол амалдарларының езуі астында қалып қояды [3, 564-565].

Алтын Ордаға хан болып, өзінің негізгі мақсаттарына жеткен Тоқтамыс енді өзінің қамқоршысы Әмір Темірден де бет бұрып, Мауереннахр аймақтарына көз тіге бастайды. Осы мақсатта Әмір Темір қол астына өтіп кеткен Хорезмді Алтын Орда құрамына қайтарып алып, онда 1383 жылдан бастап өзінің атымен теңгелер шығаруға кіріседі.

В.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийлердің көрсетуінше, «Хорезм істеріне араласу, ол жерде өз атымен ақша шығару - Тоқтамыстың өле-өлгенінше ұмытпауы қажет болған амалдары (Әмір Темір – А.К.) мен ашықтан-ашық қатынасты үзуі еді» [5, 281].

Тоқтамыстың Әмір Темірге қарсы ашық дұшпандыққа өтуі оның Табризге, Әзербайжанға жасаған жорықтарынан да айқын көрініп тұрады. Бұл уақытты (1386-1387 жылдары) Әмір Темір бұл аймақтарды – Иранды, әсіресе, Әзербайжанды өзіне бойсұндыру үшін үлкен соғыстар жүргізіп жатыр еді.

В.В.Бартольдтың көрсетуінше, Әмір Темір осы соғыстармен алаң болғандықтан да Тоқтамыстың бұл дұшпандықтарына онша көңіл бөлмеген. Тіпті Тоқтамыс 1387 жылы Дәрбент арқылы Әзербайжанға жорық жасаған сапарында (Қарабақ тұсында), Миран Шах (Әмір Темірдің баласы) тарапынан үлкен соққыға ұшыраған уақытында да қолға түскен Тоқтамыс әскерлеріне Әмір Темір азаттық беріп жіберген, Тоқтамыстың өзіне бұл істер тағы қайталанса, жақсылық болмайтынын айтып, сөгіс жариялаумен шектелген [3, 565].

Әмір Темірдің Кавказ арқылы Алтын Ордаға түбінде бір зиян келтіретінін сезіп жүрген Тоқтамыс бұдан кейін де Мауереннахр билеушісіне деген дұшпандық әрекеттерін тоқтатпайды. Әмір Темір Персияда соғыста жүрген сапарында (1387 жылдың аяғында) ол Мауереннахр түбегейлі аймақтарын тас-талқан етіп талай бастайды: Әмударияға дейін барып жетіп, Бұхара айналасындағы аймақтарды сырдай далаға айналдырады [3, 565-566].

Тоқтамыс мұнымен де шектеліп қалмай, Хорезмдегі Қоңырат руынан шыққан Суфийтар династиясының соңғы өкілі Сулайман Сұпымен тіл біріктіріп, Әмір Темірге қарсы үлкен қозғалыс ұйымдастырған.

Кейбір тарихи деректерге қарағанда, Едігенің Әмір Темір жұртына аттануы тек Едіге-Тоқтамыс дұшпандығының нәтижесі болып қоймай, бұрыннан келе жатырған Едіге-Әмір Темір достығының жемісі сипатында да келіп шыққан. Ибн Арабшахтың көрсетуінше, Әмір Темір Едігенің даңқ-абыройынан бұрыннан хабардар болған, тіпті әлі Мауереннахр әмірі болмай тұрып-ақ соғыс майданында сыналған қырық досының бірі болған, әмір болғаннан кейін Әмір Темір оны Керман (Ирандағы осы өлке орталығы) әкімі қылып дайындаған [1, 149].

Дастанның барлық ұлттық версиялары Едігенің Сатемірді Тоқтамысқа қарсы соғысқа бастауы, Сатемірдің Тоқтамысқа соғыс жариялауы, соғыснама сапары, соғыста жеңіске жету мотивтері де бір мазмұнда түйіседі. Бұл мотивтерде Сатемір, Едіге образдарындағы ұнамды сипаттар кем-кемнен анығырақ көзге тастала бастайды. Мысалы, осы мотивтерде біз Сатемір мен Едігені түркі халықтардың үлкен қамқоршысы, түркі халықтар достығының ұлы ұйытқылары, катализаторлары, бұл мәселелерде бір-біріне жақын дос, пікірлес тарихи тұлғалар сипатында көз алдымызға келтіреміз. Ерполат жырау екі ұлы әскербасының бұл достық, туысқандық бір пікірлестігін: «Елге ел қосылса, елге дәулет-ті» деп халықтық көзқараспен бағалайды.

Шындығында да, 2500 шақырым ұзақтықта жайласқан 500 000 әскерге ие Тоқтамыстай күшті дұшпанға сенімді адамдарсыз (Едігедей достарсыз – А.К.) бірден соғыс бастау Әмір Темір үшін қауіпті еді [10,168]. «Үлкен сеніммен орнынан тұр, мен саған бұл істе кешіл боламын. Ешбір қала саған қарсылық білдіре алмайды, ешбір тосқындық жолыңа кесе көлденең бола алмайды, ешбір қылыш сені кесе алмайды және ешбір дұшпан

саған тең келе алмайды және ешқандай соғысқұмар сенімен соғысқа кіре алмайды» [1,150] деп Едіге сендіргеннен кейін барып, Әмір Темір дастанда суреттелген соғыс дайындығына кіріседі. Солай етіп, Әмір Темір өз әскер қатары, әскербасыларымен және амалдарларының сенімділігін сынау мақсатында үлкен құрылтай өткізіп, 1390 жылдың күзінде Мауереннахр жерлеріне көз алартуын қоймаған қанішер Тоқтамысқа қарсы соғыс жариялап, Алтын Ордаға қарай соғыс жасауға ант етті [10, 166].

Көріп отырғанымыздай, дастан да, тарих та Сатемір (Әмір Темір) мен Едігенің Алтын Ордаға қарсы алып барған соғысын біржақты көзқарастан бағалайды: бұл соғыс Сатемір тарапынан өз мемлекетін Тоқтамыстың басып алу саясатынан қорғау, сыртқы дұшпан қаушінен біржола құтқару, Еділ бойындағы түркі тілдес туысқан достарына (Едіге ұлысына) көмек беру мақсатында жасалған болса, Едіге тарапынан өз ұлысын, өз елін Тоқтамыстың зұлымдығынан құтқару, сол арқылы өзі де Мауереннахр мемлекеті сияқты өз алдына тәуелсіз ел, ұлыс болып жасау ниетінде амалға асырылады. Бұл мақсаттың іске асуы үшін Мәуереннахр халықтарының достық көмегі керектігін Едіге жақсы түсінетін.

Демек, Сатемір мен Едігенің Тоқтамысқа қарсы аттануы бұл ұнамсыз басып алушылық соғыстары емес, ел-халықты, түркі дүниесін монғол басқыншыларының екі ғасырға жақын езушілік зұлымдығынан құтқару үшін болған күрестері, бүкіл түркі дүниесінің басқыншыларға қарсы бірігіп бас көтерулері деп бағалануы керек.

Дастандағы Сатемір мен Едігенің ел-халықтарының бақытын, еркіндігін қорғау, түркі дүниесін тұтас тәуелсіз мемлекетке біріктіру жолындағы бұл ұнамды іс-әрекеттерін, әсіресе Әмір Темір және Едіге образындағы досқа садықтық, уәдеге беріктік сияқты сапалы белгілерді тарихи деректер де бекерлемейді.

В.Л.Егоров Әмір Темірдің 1395 жылғы жорығында бұрынғы Еділ бойы Бұлғарындағы қол қатылмай қалған қалалардан тек екеуін – Жайықтағы Сарайшықты және Алтын Орданың ең алғашқы орталығы Сарай қаласын көрсетеді. Ол бұл қалалардың бұзылмағандығын археологиялық материалдар да дәлелдейтінін, тіпті оның XV ғасырда да сақталып тұрғандығын айтып, Әмір Темірдің бұл қалаға тимегендігін қыс түсіп қалғандығынан болса керек деп шамалайды [7, 223].

Біздіңше, Әмір Темірдің Сарайшық пен Сарай қаласына қыс түсіп қалуына байланысты жорық жасамауы онша сенімді пікірлер емес. Егер Әмір Темір бұл қалаларды қирату ниетінде болғанда, қыс-жазға қарап отырмаған болар еді. Бұл жерде Әмір Темір Ноғай Ордасын Тоқтамыстан бөліп алып, Едігеге беру жайындағы қарарына садық қалғандықтан бұл қалаларға қол салмаған болуы мүмкін. Солай екен, Әмір Темірдің Едіге ордасына тимегенін тарих мойындаса, кейбір әдебиетшілер мен тарихшылар Едігенің Әмір Темір

қызметінен өз еліне басқаруға кеткен әрекеттерін «қиянатшылық» деп қаралауға ұмтылуы [1,151] орынсыз.

Біздің пікірімізге жақын пікірлерді В.В.Трепавлов еңбегінен де көруге болады. Оның ойынша, Әмір Темір Едігені осылайша сатқындықта қаралағанда, оның (Едігенің – А.К.) ұрпақтарынан Едігеге мұрагерлікке берген Иран қаласы Керманды және сол өлкені әлдеқашан қайтып алған болар еді [21, 67]. Бұл жерде тарихи деректерден де бөлек дастанның өзі тарихи шындықты бірқанша толық және дұрыс сәулелендіріп береді:

Еділ мен Жайығым,
Чулман мен Нократым,
Сеңдей жұртым болғанда,
Сені менен айырған,
Мені сенен айырған,
Бай жұртымды құл еткен,
Тоқ жұртымды аш еткен,
Тоқтамысты шабайын деп,
Өз жұртымды алайын деп,
Саған келдім, туған жұрт [12, 133], –

деп Едіге тарихындағы драматизмге толы бұл кезеңдерді дастанның татарша вариантында осылай жырлайды.

Қарақалшақша вариантта Сатемір Тоқтамысты жеңіп, мақсатына жеткеннен кейін, Едігеге Еділдің арғы жағын бөліп беріп, еліне (Самарқандқа) қайтып кетеді. Шындығында, бұл тарихи шындыққа да сәйкес келеді. Мысалы, Әмір Темір 1376 жылы қышпақтар тағына Тоқтамыстың отыруына қандай көмек берген [10, 123] болса, 1391 жылы Тоқтамыстың жеңілісінен кейінгі Едігенің Еділ жұртқа қайтып, Ноғай ұлысына (Маңғыт жұртына) билік етуіне, 1395 жылы Тоқтамыстың соңғы жеңілісінен кейін, Алтын Ордаға Қыйғырчақтың хан болуына, тіпті 1396-98 жылдардағы Алтын Ордадағы көшпелі хан және сұлтандардың, әмірлердің, соның ішінде Нұраддиннің де өкімет басына келуіне сондай үлес қосқан және белгілі дәрежеде ықпал да жасаған [1,157-158; 6, 209, 215, 219].

Қорыта айтқанда, «Едіге» дастанының ұлттық версияларындағы мұндай сюжеттік мотивтер мазмұны мен қаһармандар образдарының сипаттамасының тарихи жақтан да типологиялық ұқсастықтарға ие болуының ғылым үшін маңызы өте үлкен. Бұл факт, біріншіден, «Едіге» дастанының ұлттық версияларының бір төркінен, яғни XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың бірінші ширегіндегі Алтын Орда және Ноғай ордасында болып өткен тарихи, саяси-қоғамдық, мәдени оқиғалардың негізінде келіп шыққан бағасыз фольклорлық-көркем естелік екендігін көрсетсе, екіншіден, бұл версиялардың терең тарихилық сипат иеленетінін де білдіріп тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арабшах. Амир Темир тарихи. -Тошкент: «Мехнат», 1992.
2. Бартольд В.В. Сочинения, т. II, М.: изд-во «Наука», 1963.
3. Бартольд В.В. Тохтамыш // Сочинения, т.V. / Работы по истории и филологии тюркских и монгольских / М.: изд-во «Наука», 1968.
4. Бердібай Р., Дүйсенбі А. Едіге туралы қазақ аңыздары. «Қарақалпақ халық дастаны «Едигени» үйрену мәселелери». Халық-қ конференция тезислери. -Некис, 2001.
5. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Урда ва унинг қулаши. -Тошкент: Уздав. Уқув-педагогика нашриёти, 1956.
6. Греков Б.Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. -М.: «Наука», 1975.
7. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XII-XIV вв. -М.: «Наука», 1985.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -М.Л.: «Наука», 1974.
9. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. -М.Л.: «Наука», 1950.
10. Иванин М. Икки буюк саркарда. Тошкент: «Фан», 1994.
11. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков / Сборник. Труды Инс-та Востоковедения АН ССР, т.VII. -М.Л.: изд., АНССР, 1935.
12. Идегәй. -Казан: ТКН, 1988.
13. Камалов С. «Едиге» дастаны және тарих/ Халық-қ конф. тезислери.-Некис, 2001.
14. Камалов С. Қарақалпақтардың халық болып қәлишлесиуи және оның мемлекетлиги тарихынан. -Некис, 2001.
15. Кочераев А.Б. Ногайско-русские отношение в XV-XVIII в. Алма-Ата: «Наука», Каз ССР, 1988.
16. Көпеев М.Ж. «Ер Едіге». Едіге батыр. -Алматы, 1996.
17. Мақсегова М. Исторические корни эпоса «Едиге». Автореф на соиск. уч. ст. к. ист. н. -Нукус, 1995.
18. Ногайдың кырк баптири. Эдиге. Ногай халқ дестанлары. -Махачкала, 1991.
19. Сафаралиев М.Г. Распад Золотой Орды // Учен. Зап. Мордовского гос. Ун.-та.-Саранск, 1960.
20. Тошкандий С. Темурнома. -Т.: «Чулпон», 1991.
21. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. -М.: Изд-ская фирма «Восточная литература» РАН, 2001.
22. Ширинов Т. Амир Темур, Едигей и их время/ Халық-қ конф. тезислери. -Некис, 2001.

РЕЗЮМЕ

В данной статье даётся сравнительно-типологический анализ идеи национальной независимости, которая находит отражение в национальных версиях эпоса «Едиге».
(Алламбергенов К. Слово об истории «Ер Едиге», эпос «Едиге», эпохи Золотой орды и Мавереннахра)

SUMMARY

The article deals with the comparative-typological analysis of the idea of national independence which has been expressed in the national versions of the epos «Edige».
(Allambergenov K. Some words about the history of the hero Edige, the epos «Edige» the Golden Horde and Maveranakhr).

ÖZET

“Yedige” Destanının milli nüshalardaki motifleri ve kahramanlar niteliği tarihi yönden tipolojik benzerliklere sahiptir. Yazar dstandaki bağımsızlık düşüncelerini tarihi açıdan değerlendirmektedir.
(Allambergenov K. Er Edige, “Edige” destanı, Altın Orda ve Maverennahr tarihi hakkında).